

**TEMURIYLAR SULOLASINING SO'NGGI DAVRDA XRISTIAN DINI
VAKILLARINING KAMIYISHI SABABLARI.
REASONS FOR THE REDUCTION OF CHRISTIAN REPRESENTATIVES
IN THE RECENT PERIOD OF THE TIMURID DYNASTY.
ПРИЧИНЫ УМЕНЬШЕНИЯ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ХРИСТИАНСКОЙ
РЕЛИГИИ В ПОСЛЕДНИЙ ПЕРИОД ДИНАСТИИ ТИМУРИДОВ.**

Kenjayev Sardor Nurmurod o'g'li

*Buxoro davlat pedagogika instituti Ijtimoiy fanlar kafedrası dotsent.,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),.*

sardorkenjayev46@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Temurlar sulolasining so'nggi davrlarida xristian dini vakillariga munosabat, katolik cherkovi faoliyati, Chingizxon tomonidan tashkil qilingan ulkan mo'g'ullar saltanati vayronalarida tashkil qilingan Temuriylar imperiyasi davrida Amir Temurning dinlararo bag'rikenglik siyosatini olib borganligi, xristian, buddaviylik, katolik cherkovi vakillariga bir xil munosabatda bo'lganligiga oid malumotlar xususidagi fikrlar ilmiy jihatdan dalillangan. Mo'g'ullar istilosiga qadar mintaqadagi xristian jamoalari faoliyati va xristian dini vakillariga munosabati Amir Temurning diniy bag'rikenglik tamoyillariga asoslanganligidan dalolat beradi.*

Kalit so'zlar: *Katolik cherkovi, din, dinlararo munosabat, Amir Temur, temuriylar, geograf Orteliy, Lev X, papa Klement VII, xristianlik, buddaviylik, katolik cherkovi, bag'rikenglik, munosabat.*

Abstract. *This article scientifically substantiates the information about Amir Temur's attitude towards representatives of the Christian religion during the reign of Qoraq, the activities of the Catholic Church, the fact that Amir Temur pursued a policy of interreligious tolerance during the Timurid Empire, which was founded on the ruins of the vast Mongol Empire founded by Genghis Khan, and his equal attitude towards representatives of Christianity, Buddhism, and the Catholic Church. The activities of Christian communities in the region before the Mongol invasion and their attitude towards representatives of the Christian religion indicate that Amir Temur was based on the principles of religious tolerance.*

Keywords: *Catholic Church, religion, interreligious relations, Amir Temur, Temurids, geographer Ortelius, Leo X, Pope Clement VII.*

Аннотация. *В данной статье научно обоснованы сведения об отношении Амира Темура к представителям христианской религии в период правления Каракаса, о деятельности католической церкви, о проведении Амиром Темуrom политики межрелигиозной толерантности в период империи Тимуридов, возникшей на руинах огромной Монгольской империи, основанной Чингисханом,*

и о его равноправном отношении к представителям христианства, буддизма и католической церкви. Деятельность христианских общин региона до монгольского нашествия и их отношение к представителям христианской религии свидетельствуют о том, что Амир Тему́р основывался на принципах веротерпимости.

Ключевые слова: *Католическая церковь, религия, межконфессиональные отношения, Амир Тему́р, Темуриды, географ Ортели́й, Лев X, папа Климент VII, христианство, буддизм, Католическая церковь, толерантность, отношения.*

Kirish. Beruniy ma'lumotlari aytishicha, Marvda Iso Masih tug'ilganidan 200 yil o'tgach, ushbu din rohib Baraxiy tomonidan olib kirilgan. Sohibqiron Amir Temur va temuriylar davrida Movaraunnahr va Xuroson mintaqasida Marv xristianlar xususidagi dastlabki ma'lumotlar eng qadimgi hisoblanadi. Arxeologik ma'lumotlar esa Marv shahri atrofida xristian ehromining III – IV asrlarda faoliyat ko'rsatgani haqida ma'lumot beradi. Markaziy Osiyo hududida arxeologik qazilmalar natijasida V – XIV asrlarga mansub deb topilgan ko'plab xristianlik yodgorliklari, jumladan, ibodatxona va monastirlarning xarobalari, freskali ikona yozuvlari, matolarga bitilgan ikonalar, Injil qissalari tasvirlangan keramikalar, bo'yinga osiladigan xoch va medallar hamda xristianlik timsoli tushirilgan davlat tangalari, minglab xoch tushirilgan qabr toshlar yoki qabr ustiga qo'yilgan xochlar ahamiyatga etiborga loyiqdir. Taxminan XIV asrda xristianlik dining ta'siri pasayishni boshladi. Mintaqada yashovchi xristian jamoalari sonining kamayib ketishiga vabo kasalligining tarqalishi sabab bo'lgan. Boshqa ayrim bir jamoalar ya'ni nasroniylar, iqtisodiy-ijtimoiy sabablarga ko'ra islomni qabul qilganlar.

Adabiyotlar sharhi. Temuriylar davrida mintaqada katolik cherkovi faoliyatiga oid bo'lgan manbalar, manbaviy ahamiyatga ega asarlar ilmiy jihatdan tahlillangan.

Metodologiya. Temuriylar davrida mintaqada katolik cherkovi faoliyati mavzusini ilmiy jihatdan tahlil qilish, pedagogik metodlar orqali talabalarga yetkazishda zamonaviy interfaol, multimedia, xronokross usullaridan foydalangan holda mavzuni yoritishdan iborat.

Muzokara. Temuriylar davrida mintaqada katolik cherkovi faoliyati mavzusida manbaviy ahamiyatga ega asarlar tizimli tahlili qiyosiy jihatdan klassifikatsiya qilingan.

Natijalar. Mazkur mavzuda fikr bildirilgan tarixiy, dalillangan faktlar ilmiy jihatdan o'zining natijaviyligi va amaliyotga joriylanganligi bilan izohlanadi.

Ma'lumki, Samarqand va O'rta Osiyodagi oxirgi nasroniylar uning nabirasi Mirzo Ulug'bek tomonidan ta'qib qilingan. Biroq ishonchli manbalar yo'qligi sababli, mintaqadagi suriyalik nasroniylarning kamayishi bilan bog'liq tafsilotlar qorong'iligicha qolmoqda. 1867-yilda ruslar hukmronligi davrida, rus va yevropalik

ko'chmanchilar va zobitlarga xizmat qilish uchun yirik shaharlarda pravoslav cherkovlari qurilgani mintaqaga Xristianlik dinining qaytishiga asos bo'lgan. Mintaqada nasroniylik dinining tarqalish jarayonlarida Sohibqiron Amir Temurning hokimyat tepasiga kelishi, ayni ziddiyatlar davrida to'g'ri keladi. Katolik cherkovining ikkiga bo'linishida turli xil ijtimoiy omillardan biri o'lat kasalligining feydal tabaqalari orasida qorishib ketishiga sabab bo'lgan. Usmonlilar tasiri ostida mintaqaliklar, umid uchqunlari bilan qaray boshladi. Sharqdan Usmonli turklar mulki tomon son-sanoqsiz suvoriy qo'shinlariga bosh bo'lib kelayotgan, zakovot sohibi, mohir sarkarda buyuk qo'mondon Amir Temur yaqinlashib kelmoqda edi.

Binobarin, Amir Temur XV – XVI asrlarda Yevropada siyosiy doiralarda (katolik cherkovi va o'sha davrdagi eng qudratli mustabidlar orasida) mashhur bo'lgan, u haqda Piy II, 1513-yilda papa Lev X va papa Klement VII saroyiga kelgan Djovio, 1575-yilda ispan qiroli Filipp II ning xaritakashi bo'lgan geograf Orteliy, Karlning muarrixii Pedro Meksiiylar bilan diplomatik aloqalar olib borgan. Kichik Osiyoda bo'lgan vaqtida Amir Temur Fransiya qiroli Karl VI va ingliz qiroli Genrix IV bilan olib borgan diplomatik yozishmalarida G'arb mamlakatlari bilan muntazam savdo aloqalari o'rnatish istagini bildiradi. Savdogarlarning qaysi dinga etiqod qilishidan qat'iy nazar, ularni savdo erkinligi bilan ta'minlash ikki tomondan qo'yilgan muhim shartlardan biri edi. Qirollarning xatlarida xristian savdogarlarning ham shaxsiy, ham savdo sohasidagi savodini oshirish zarurligi uqtirib o'tilgan. Genrix IV dan kelgan maktubda Mirzo Mironshoh "Mirassa Amirassa" deb atalgan. Qiroli Mironshohning katoliklarga bo'lgan do'stona va xayrixohlik munosabatlari va "ayniqsa, diniy arboblarga va franko-katoliklarga lutfi karam baxsh etib, nasroniy savdogarlarning shaxsiy va faoliyat xavfsizligini ta'minlaganligi va barobariga savdo g'araziga xayrixohligi" uchun minnatdorchilik izhor etadi. Maktubda "buyuk podshoh katolik dinining homiysi... bundan keyin ham bu qadar tavfiqli va saodatli niyatlardan voz kechmasligiga" umid bildiriladi. Angliya qiroli arxiepiskop Ioannga to'la ishonishini bildiradi: u ingliz larning ishlaridan yaxshi xabardor ekanligi ma'lum. Maktub bunday yakunlanadi: «Bizning iltimosimizga ko'ra ham, uning oliy martabasiga ko'ra ham (arxiepiskopning) so'zlariga to'la ishonishingizni so'raymiz, shuningdek unga bo'ysunganlarning hammasini va maxsus biriktirilgan yana necha shaxsni ham qabul qilishingizni so'raymiz, bizga hammasini aniq tavsif etingki, biz ham o'z tarafimizdan janoblarining istaklarini bajo keltirgaymiz» Maktub London shimolidagi Xortfordda fevral oyida, aniqlanishicha, 1402-yilda (maktubda yil ko'rsatilmagan) yozilgan. Genrix IV ning Amir Temurga maktubi Sohibqironning hozirgacha saqlangan maktubiga javoban yozilgan. Yuqoridagi holatlar Amir Temur va temuriylar davrida xalqaro munosabatlar va diplomatiyalar tarixida qo'shni davlatlar bilan diplomatik aloqalar olib borganligidan dalolat beradi. U shunday boshlanadi: «Genrix, xudoning marhamati bilan Angliya va Fransiya qiroli, shuningdek Irlandiya hokimi, buyuk va

qudratli podshoh Temurbekka, Tangrini sevuvchi do'stga, hammasining xaloskoriga salom va tinchlik bo'lsin». Maktubda aytiladiki, Amir Temurning Angliya qiroliga mudom do'stlik munosabati (bu hakda u arxiepiskop Ioannidan biladi), qirol bunga arzimasa ham, Angliyada yuqori baholanadi. Amir Temurga buning uchun minnatdorchilik biddiriladi. Qirol Amir Temur fuqarolari bilan Genrix fuqarolari o'rtasida erkin savdo munosabatlarini o'rnatish haqidagi taklifga rozilik bildiradi. U yana yozadi: «bundan keyin ham bizga va fuqarolarimizga mudom xayrixohligingiz bilan tasarrufingiz dagi mulkingizga borsalar va sizning sav dogarlaringiz ham bizning mulkimizga kelishsa, biz shuning tarafdorimiz». Ibn Arabshoh ma'lumotlaridan kelib chiqqan xulosalarni Amir Temur saroyiga 1403-1406 yillarda kelgan Kastiliya (Ispaniya) qiroli Enrike III (1390-1407 yy) ning elchisi Rui Gonsales de Klavixo yozib qoldirgan ma'lumotlar ham tasdiqlaydi. Uning 1406 yilda o'z vatani – Ispaniyaga qaytgandan keyin chop etilgan “Samarqandga Temurbek saroyiga sayohat kundaligi” asarida Amir Temur davlatida xristian dinining yakovitlar, yunon katoliklari, nestorianlar, arman grigoryan cherkoviga e'tiqod qiluvchilarning tinch va osuda hayot kechirishlari bilan bog'liq ma'lumotlar yozib qoldirilgan. Shuningdek, asarda xristianlikning Xitoy va Hindistonga qadar tarqalganligi va bu yerlardagi nasroniylarning ham Amir Temur saltanatiga bo'ysunishi haqida aytib o'tiladi[3;-130].

Amir Temur hukmronligi davrida barcha din vakillari ahillikda yashaganliklari, Temur qo'shinida turli e'tiqoddagi kishilar bo'lganligini o'sha davr tarixchilarining asarlaridagi ma'lumotlar tasdiqlaydi. Jumladan, Ibn Arabshoh o'zining “Ajoyib al-maqdur fi tarixi Taymur” (“Temur tarixida taqdir ajoyibotlari”) asarida: “Temur askarlari ichida butparast turklar, olovga sajda qiluvchi majusiy ajamlar, kohinlaru, sehrgarlar, zolimlaru munkirlar bor edi. Butparastlar (o'z) sanamlarini ko'tarib yurar, kohinlar esa kalomlarini saj' bilan ifoda qilardilar. Ushbu ma'lumotlardan Amir Temur askarlari ichida turli din vakillari, jumladan, xristianlar ham mavjud bo'lganligini anglash qiyin emas. Albatta, Ibn Arabshoh Amir Temurga bo'lgan nafratini ham yashirib o'tirmaydi. Temuriylar davlatida xristianlikka alohida e'tibor mavjud bo'lganligini G'arb olamida Amir Temurning uchinchi o'g'li Mironshoh “xristian dinining homiysi” sifatida mashhur bo'lganligi fakti ham isbotlaydi. Amir Temur askarlari orasida xristianlarning bo'lganligini bejizga emas. Chunki, o'sha davrlarda papalar tomonidan jo'natilgan missionerlar ayrim ko'chmanchi hayot tarzida umrguzaronlik qiluvchi qabilalar orasida xristianlikni yoyishga muvaffaq bo'lgan edilar. O'sha davrda qandaydir Ioann Yelemozina ismli ruhoni tomonidan chop etilgan “Liber historiarum” asari bu haqda bizga qiziqarli ma'lumotlarni beradi[2; 96]. Yuqoridagi fikr-mulohazalardan kelib chiqib, Amir Temur hukmronligi davrida xristian dini Markaziy Osiyo, Eron mintaqalarida mavjud bo'lib, ularga nisbatan hech qanday diniy va siyosiy ta'qib olib borilmagan, deya xulosa chiqarish mumkin. Xristian dini ixlosmandlari Amir Temur saltanatida o'z e'tiqodlariga erkin sig'inishda

davom etganlar. Ayrim G'arb olimlari ta'kidlaganlaridek, Amir Temurning mutaassib musulmon bo'lmaganligi hamda uning diniy bag'rikenglik siyosatini olib borganligini imkon qadar yoritishga harakat qilindi. O'z o'rnida ta'kidlash lozimki, bu davrda xristianlik dinining katolik mazhabi targ'iboti ham davom ettirilganligiga aslo shubha yo'q. Chunki, Amir Temur davlati o'z qudratining cho'qqisida bo'lgan 1393 yilda Urganchda katolik yeparxiyasi qayta tashkil etilgan edi. Xulosa qilib aytganda, Amir Temur o'z hukmronligi davrida saltanat hududidagi katolik, nestorian, monofizist, arman milliy cherkovi, zix(cherkas) cherkovi, yunon cherkovi, yakovitlar kabi xristian diniga e'tiqod qiluvchi ko'pdan-ko'p aholi tabaqalarini musulmonlar kabi erkin yashashlari, o'z dinlari va e'tiqodlariga erkin sig'inishlari uchun barcha imkoniyatlarni yaratishga harakat qilgan. Bu esa uni diniy mutaassiblikda ayblagan ayrim mualliflar fikr mulohazalarning ochiq-oydin tuhmat ekanligini ko'rsatadi. Turli adabiyotlarga ko'ra, XIII-XIV asrlarda Amir Temur va temuriylar poytaxti vazifasini bajargan, o'z davrining yirik iqtisodiy, madaniy markazlaridan bo'lgan Samarqand shahrida katoliklarning missionerlik faoliyati natijasida vujudga kelgan avliyo Ioann cherkovi faoliyat ko'rsatgan. Bu ma'lumot Amir Temur davrida xristianlikning ta'qib ostiga olinmaganligini ko'rsatib beradi. Turli G'arb mualliflari kitoblarida tasvirlangan diniy ta'qib va Amir Temurning mutaassib musulmon bo'lganligi haqidagi fikrlar shunchaki uydirma bo'lgan, xolos. Amir Temur davlatida xristian dinining barcha mazhablari rivojlanganligi alohida xarakterlidir. Jumladan, bu davrda Kichik Osiyodagi yunon xristian cherkovi, monofizistlar, gruzin va zix (cherkaslar) cherkovi, mel'kitlar, Antioxiya va Ierusalim patriarxlariga bo'ysunuvchilar, maronitlar, Salavkiya-Ktesifon cherkoviga bo'ysunuvchi nestorianlar, arman milliy cherkovi hamda yakovitlar o'z e'tiqodlariga bimalol amal qilib yashardilar. G'arb tarixchilari ta'kidlaganidek, Amir Temur yakovitlarni diniy ta'qib orqali jazolaganligi bilan bog'liq ma'lumotlar tarixiy manbalar orqali o'z tasdig'ini topgan emas. Ehtimol, XIV asrda Xorazmda bu mazhabning keng tarqalgani va Amir Temurning Xorazmga bir necha marotaba harbiy yurish uyushtirishi bu uydirmaning vujudga kelishiga sabab bo'lgandir. Ammo, mahalliy aholining katta qismi e'tiqod qilgan islom dinidagilar ham bu harbiy harakatlarda katta zarar ko'rgan bo'lishi tabiiy. Jan-Pol Ru ma'lumotlarida Amir Temurning harbiy harakatlar amalga oshirish jarayonida qisman gruzin va arman cherkovlariga zarar keltirganligi haqida aytib o'tiladi[5; 203-204].

Xulosa. Temur vafotidan so'ng yurtiga qaytgan tarixchi Ibn Arabshoh ma'lumotlari tasdiqlaydi. Ibn Arabshohning yozishicha: "Temur Chingizxon qoidalariga e'tiqodli bo'lib, (uning nazmida) ushbu qoidalar islom dinidagi fiqh furu'lari kabi edi. U Chingizxon qoidalaridan yurib, uni Muhammad shariatidan ustun tutar edi. Shuningdek, har bir chig'atoylik, Dasht, Xitoy va Turkiston ahli va o'sha avomlarning hammalari tangri la'natlagan Chingizxon qoidalarini islom qoidalaridan ustun qo'yardilar. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib bimalol ayta olamizki, mo'g'ullar

istilosi davriga qadar ham yurtimizda va boshqa Sharq elatlari orasida xristianlikka e'tiqod qiluvchilar soni anchagina edi. Mo'g'ullarning diniy e'tiqodda erkinlik berish siyosati esa barcha dinlar taraqqiyotiga yo'l ochadi. Bu davrda, ayniqsa, xristianlik dini va uning mazhablari erkin rivojlanish jarayonini boshdan kechirgan. Ayrim mo'g'ul xonzodalari va xonlari ham xristianlikning katolik diniga o'tib, uning targ'ibotiga homiylik qiladilar. Ayni paytda, ko'pgina mo'g'ul xukmdorlarining islomdan boshqa dinlarni rag'batlantirishi musulmon tarixiy adabiyotlarida ularning islom diniga zug'um qiluvchi, ta'qib o'tkazuvchilar sifatida baholanishiga ham sabab bo'lgan edi. Mo'g'ullar istilosi davrida, shuningdek, shomonlik (qam), buddaviylik, yahudiylilik va boshqa dinlarning rivojlanishi va o'z muxlislarining erkin e'tiqod qilishlari uchun keng imkoniyat yaratildi. Turk-mo'g'ul an'analari mahalliy o'troq an'analar bilan qorishib ketdi. Keyingi davrlarda bu an'analar ta'sirining islom dini mafkurasi bilan qo'shilib borishi kuzatiladi. Bu esa shomonlik e'tiqodi qoldiqlarining bugungi kunga qadar yashab qolishini ta'minlab bergan. Yana ta'kidlash lozimki, Sohibqiron Amir Temur saltanati hududida xristianlik dinining turli mazhab va oqimlariga e'tiqod qiluvchilar tinch hayot kechirib, ular uchun e'tiqod erkinligi ta'minlab berildi. Bu esa ayrim G'arb mualliflari tomonidan Amir Temurga nisbatan islom dinining fanati sifatida qaralishi mutlaqo tuhmat ekanligini ko'rsatadi. Xulosa qilib aytganda, mo'g'ullar hukmronligi va Amir Temur saltanati mavjud bo'lib turgan davrlarda xristianlik, buddaviylik, yahudiylilik va boshqa din vakillari yurtimiz ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotida o'ziga xos mavqega ega bo'lganlar. Chingizxon davridan boshlab amalga oshirilgan diniy bag'rikenglik siyosatini dastlab mo'g'ul hukmdorlari, so'ngra Amir Temur va temuriylar davom ettirganliklari ushbu davlatlarda markaziy hokimiyat qudrati kuchayishining asosiy omillaridan biri edi. Biz esa Chingizxon va Amir Temurning diniy bag'rikenglik siyosati davlatning mustahamligi kafolati bo'lganligini inobatga olgan holda bu siyosat ularning ulug'vorlik sifatlaridan biri ekanligini bimalol e'tirof eta olamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Клавихо, Руи Гонсалес де. Буюк Амир Темур тарихи (1403-1406); Тарж., У. Жўраев // Амир Темур Европа элчилари нигоҳида / Масъул муҳаррир А. Х. Саидов. – Т.: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2007. – Б. 130.
2. Ибн Арабшоҳ. Темур тарихида тақдир ажойиботлари / Араб тилидан таржима ва изоҳларни, сўз бошини У. Уватов тайёрлаган. Масъул муҳаррир А. Ўринбоев. К. 2. – Т.: Меҳнат, 1992. – Б. 96.
3. Приходко Г. История христианства в Казахстане и Средней Азии в средние века (URL: catholic-kazakhstan.org/hist/3.html). С. 145.
4. Религии, распространенные www.orexca.com/rus/religia.shtml).

5. Ру Ж.-П. Тамерлан / Жан-Поль Ру; пер. с фр. Е. А. Соколова; послесл. В. Л. Егорова; прил. – 4-е изд. – М.: Молодая гвардия, 2007. – С. 203-204.
6. Kenjayev S.N. Amir Temur davlati va Xitoy(Min) imperiyasi o'rtasidagi savdo aloqalari tarixidan // —O'tmishga nazar– TOSHKENT 2021.- Б.67-74.
7. Kenjayev S.N.Amir Temurning Xitoy bilan munosabatlari tarixi XIV asrning 70 yillari-XV asr boshlari.tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD) dissertatsiyasi. Buxoro: 2023,144 b.
8. Kenjayev S.N., Zayniyev K.Amir Temur davlati va Xitoy Min sulolasi aloqalarida otlar savdosi xususida. //"Science and Education" Scientific Journal.- Ispain.: -634-639
9. <https://uz.wikipedia>
10. <https://eurasianet.org/>